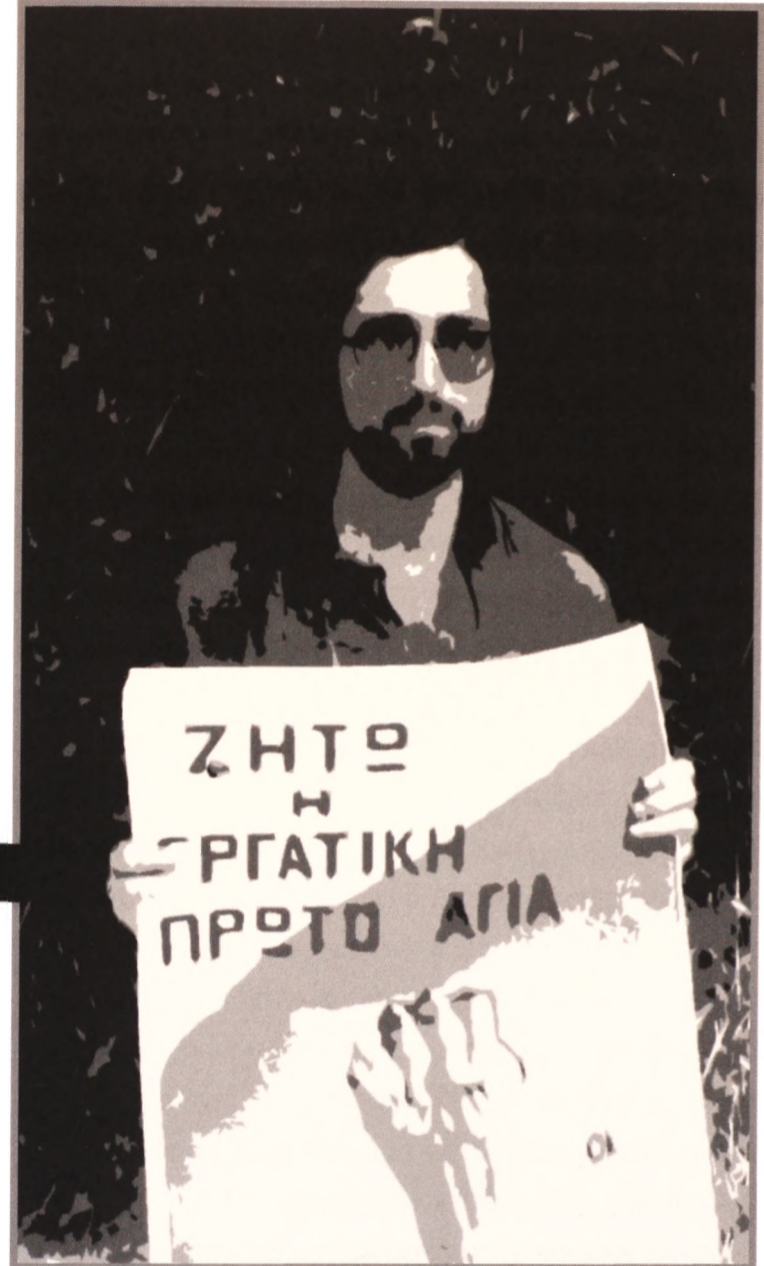
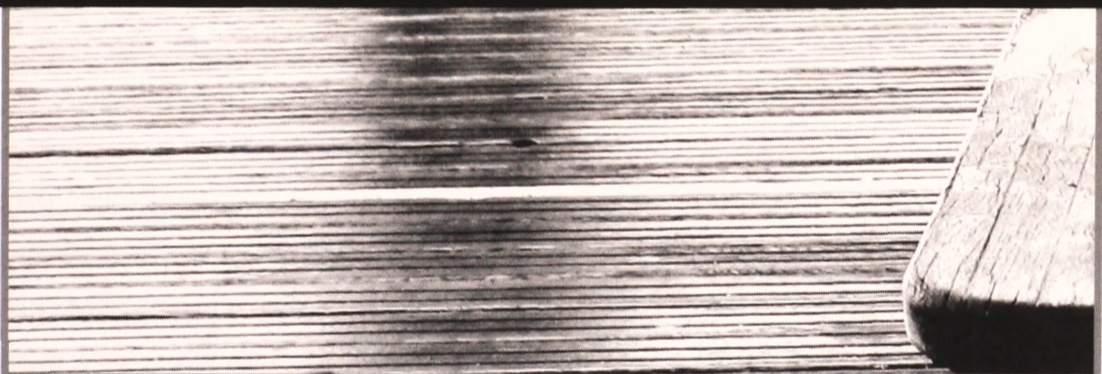

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ, ΤΙ ΔΙΔΑΣΚΟΥΜΕ; Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ¹

ΜΙΧΑΗΛ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

Στη μοναξιά των κάμπων με βαμβάκι

Ο Μιχαήλ Ζουμπουλάκης διδάσκει οικονομική ιστορία και μεθοδολογία στο Τμήμα Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας.

Αν πιστέψει κανείς την «ετερόδοξη» οικονομική βιβλιογραφία, η οικονομική θεωρία βρίσκεται σε κρίση από τα τέλη της δεκαετίας του 1970, από την εποχή του πρώτου πετρελαϊκού σοκ και της εμφάνισης του στασιμοπληθωρισμού.² Ωστόσο, ποτέ μεταπολεμικά η αμφισβήτηση δεν προκάλεσε το ενδιαφέρον σημαντικών *mainstream* οικονομολόγων, όπως οι Blanchard, Krugman, Posner, Rogoff, Stiglitz, παρά μετά την εμφάνιση της χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2008. Ένας «ετερόδοξος» οικονομολόγος, ο Hodgson (2009) έκανε πρόσφατα μια συνοπτική εκτίμηση για την αναγκαιότητα μεταρρύθμισης της οικονομικής θεωρίας, μετά την αποτυχία της να προβλέψει μια τόσο σημαντική κρίση. Κατά τη γνώμη του, δύο είναι οι βασικοί λόγοι αυτής της αποτυχίας: η υπερβολική εξειδίκευση των οικονομολόγων και η κυριαρχία της φορμαλιστικής τεχνικής σε βάρος της ανάλυσης της ουσίας των οικονομικών φαινομένων. Κατά τη γνώμη μας, πρέπει να προσθέσουμε στα παραπάνω και έναν τρίτο λόγο, την πρόσδεση των περισσότερων οικονομολόγων σε μια κατά βάση λανθασμένη αντίληψη για τον τρόπο λειτουργίας της αγοράς, αποδίδοντας της ικανότητες που ποτέ δεν είχε. Αυτό εξηγεί γιατί οικονομολόγοι, όπως ο νομπελίστας Robert Lucas, έφτασαν να διακηρύσσουν, λίγα χρόνια πριν, ότι «το κεντρικό πρό-

βλημα της αποτροπής μιας βαθιάς και παρατεταμένης ύφεσης έχει πρακτικά λυθεί» (Krugman 2009^α, σ. 39).

Σκοπός μας είναι να δούμε, πολύ συνοπτικά, αυτά τα προβλήματα και τις αδυναμίες της οικονομικής θεωρίας, όπως τις ανέδειξε η τρέχουσα οικονομική κρίση. Θα επιχειρήσουμε να δείξουμε πώς αυτές οι αδυναμίες ευθύνονται για την αποτυχία των οικονομολόγων να κατανοήσουν και, εν τέλει, να προβλέψουν τις οικονομικές εξελίξεις. Η αναζήτηση αυτή, μας οδηγεί μοιραία στο ζήτημα των αλλαγών που πρέπει να γίνουν στο περιεχόμενο της διδασκαλίας των οικονομικών σε προπτυχιακό επίπεδο, ώστε να εξοπλιστούν οι μελλοντικοί οικονομολόγοι με καλύτερα εργαλεία ανάλυσης της πραγματικότητας και των οικονομικών εξελίξεων.

2. Υπερεξειδίκευση και αποστειρωμένα οικονομικά

Τον Αύγουστο του 2009, δέκα επιφανείς Βρετανοί οικονομολόγοι, έγραψαν μια επιστολή προς τη Βασίλισσα της Αγγλίας για να της εξηγήσουν τους λόγους της αποτυχίας των οικονομολόγων να προβλέψουν την έλευση της επερχόμενης κρίσης.³ Επισήμαναν στην αυτής Μεγαλειότητα, ότι οι οικονομολόγοι δεν διαθέτουν απαραίτητες γνώσεις ψυχολογίας, κοινωνιολογίας και ιστορίας, με αποτέλεσμα να μην καταλαβαίνουν τίποτε πέραν των στενών ορίων του οικονομικού μοντέλου που υιοθετούν. Η μόνη τους επαφή με την οικονομική πραγματικότητα γίνεται μέσω του εμπειρικού ελέγχου των προβλέψεων του οικονομετρικού τους υποδείγματος. «Αυτή η ανεπάρκεια», συμπεραίνουν οι επιφανείς Βρετανοί συνάδελφοι, «είναι εμφανής μεταξύ των οικονομολόγων που παρέχουν οικονομικές συμβουλές σε κυβερνήσεις, τράπεζες, επιχειρήσεις και ινστιτούτα οικονομικής πολιτικής. Μη ποσοτικές προειδοποιήσεις για την ενδεχόμενη αστάθεια του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού συστήματος θα έπρεπε προσεχθούν περισσότερο». Με άλλα λόγια, οι οικονομολόγοι δεν είδαν την κρίση να έρχεται, γιατί πολύ απλά δεν μπορούν να βλέπουν μακριά!

Αυτή η διάγνωση της «μυωπίας» απέναντι στις εξελίξεις δεν αφορά στην αδυναμία πρόβλεψης που είναι εγγενής σε πολλές επιστήμες. Ακόμη και σε επιστήμες, όπως η σεισμολογία, η ωκεανογραφία, ακόμα και η μετεωρολογία, οι δυνατότητες πρόβλεψης σεισμών, τσουνάμι και τυφώνων είναι πολύ περιορισμένες χρονικά. Επιπλέον, στις επιστήμες που μελετούν την ανθρώπινη συμπεριφορά, όπως η οικονομική, υπάρχει το πρόσθετο πρόβλημα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης που οδηγεί σε φαινόμενα *αυτοεκπληρούμενης προφητείας*.⁴ Εντούτοις, η μυωπία των οικονομολόγων σχετίζεται εν προκειμένω με ένα διαφορετικό πρόβλημα, αυτό της αποστείρωσης ενός τεχνητά απομονωμένου γνωστικού αντικειμένου από το κοινωνικό πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας. Τα πλεονεκτήματα της εξειδίκευσης των οικονομολόγων σε μια διάσταση ξεπέρασαν τα όρια, όσο αγνοούν τα αποτελέσματα των άλλων επι-

στημών, καταλήγοντας σε μια «αντιπαραγωγική εξειδίκευση» (McCloskey 2000, σ. 159).

Αξίζει, εδώ, να θυμηθούμε τη διδαχή των κλασικών της πολιτικής οικονομίας για τους κινδύνους της κοινωνικά αποστειρωμένης οικονομικής θεωρίας. Ο John Stuart Mill, για παράδειγμα, έκανε την πρώτη πλήρη αιτιολόγηση της αναγκαιότητας της αφαίρεσης, δηλ. της απομόνωσης της οικονομικής από τις μη-οικονομικές συνιστώσες ενός κοινωνικού φαινομένου, θεωρώντας ότι μόνον έτσι είναι δυνατή η μελέτη των πολυδιάστατων κοινωνικών φαινομένων, με την εξειδικευμένη μελέτη της κάθε διάστασης ξεχωριστά (Mill 1843, Βιβλίο VI, κεφ. 9).⁵ Ωστόσο, σε αντίθεση με τους σημερινούς οικονομολόγους, ο Mill είχε συνείδηση ότι αυτός ο διαχωρισμός είναι προσωρινός και ότι οι κοινωνικοί επιστήμονες οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τους όλες τις διαστάσεις, κάθε φορά που πρόκειται να πάρουν πρακτικές αποφάσεις. Για τον λόγο αυτό, υπογράμμισε με έμφαση στην *Αυτοβιογραφία* του ότι «η Πολιτική Οικονομία ποτέ δεν φιλοδόξησε να συμβουλευσει την ανθρωπότητα μόνο με τα δικά της φώτα. Όσοι δεν γνωρίζουν παρά μόνο την Πολιτική Οικονομία, την γνωρίζουν κακώς».

Το πρόβλημα, με άλλα λόγια, δεν είναι αυτή καθαυτή η μέθοδος της αφαίρεσης, που χρησιμοποιήθηκε από κοινού από όλους τους μεγάλους θεωρητικούς του 19ου αι., όπως ο Ricardo, ο Marx και ο Walras. Το πρόβλημα έγκειται στην εσφαλμένη αντίληψη ότι το προϊόν της αφαίρεσης μπορεί να χρησιμοποιηθεί *ως έχει* – χωρίς καμία περαιτέρω επεξεργασία ή προσθήκη – ως εργαλείο επίλυσης καθημερινών προβλημάτων. Με αυτόν τον τρόπο, αυτό που, στην καλύτερη περίπτωση, είναι ένα αφηρημένο υπόδειγμα λειτουργίας της οικονομίας υπό ιδανικές συνθήκες, γίνεται βάση προτάσεων οικονομικής πολιτικής.⁶ Μεταφέρεται, έτσι, αυθαίρετα η βεβαιότητα ενός υποδείγματος που αφορά σε έναν ελεγχόμενο και κλειστό κόσμο, στην αβέβαια και πολύπλοκη πραγματικότητα.

Ένας επιφανής νεοκλασικός, όπως ο Hal Varian, έθεσε πρόσφατα το ερώτημα ποιος είναι, εντέλει, ο λόγος ύπαρξης της οικονομικής θεωρίας, για να αναγνωρίσει το πρόφανές: «τα οικονομικά είναι μια πρακτική επιστήμη [policy science] και συνεπώς, η συμβολή της οικονομικής θεωρίας στα οικονομικά θα έπρεπε να μετράται με το πόσο καλά η θεωρία συμβάλλει στην κατανόηση και τη διεξαγωγή της οικονομικής πολιτικής» (1997, σ. 109). Ωστόσο, αυτή η αναγνώριση θα έπρεπε να οδηγεί στην ακριβώς αντίθετη κατεύθυνση τον Varian. Αντί να στηρίζεται σε θεωρίες που αναγνωρισμένα «δεν είναι ακριβώς αληθείς» (sic), λόγω της μονομερούς εστίασης σε μια από τις οικονομικές διαστάσεις των φαινομένων – οι οποίες όμως «παράγουν χρήσιμες προσεγγίσεις για την εξήγηση ενός φαινομένου» (1997, σ. 115) – θα έπρεπε να προάγει θεωρίες που βασί-

ζονται σε υποθέσεις που αναπαράγουν επαρκώς το κοινωνικό πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας.

Συνήθως, όμως, ο τρόπος κατασκευής οικονομικών υποδειγμάτων τείνει να αγνοεί συνειδητά οτιδήποτε δεν μετράται (Mayer 1996). Έτσι, πολιτισμικά καθορισμένες συμπεριφορές που αφορούν στην επιχειρηματικότητα, στην αποταμίευση ή ακόμη και στην κατανάλωση, συνήθως δεν λαμβάνονται υπόψη. Σε αυτήν την περίπτωση, αντί η οικονομική θεωρία να επιβάλει τους περιορισμούς στην επιλογή και στη χρήση των μαθηματικών εργαλείων, τα εργαλεία επιβάλλουν τους περιορισμούς τους στην κατανόηση των οικονομικών εννοιών, μέσω των υποδειγμάτων (Fine & Mylonakis 2009, σ. 135). Ας δούμε, αναλυτικότερα, ποια είναι αυτά τα εργαλεία και τα προβλήματά τους.

3. Σύγχυση αλήθειας και αισθητικής

Ο δεύτερος σημαντικός λόγος της αποτυχίας των οικονομικών να δουν έγκαιρα την κρίση, σχετίζεται με την ηθελημένη και συστηματικά αποσιωπημένη ταύτιση της μαθηματικής-λογικής αλήθειας με την επιστημονική-εμπειρική αλήθεια. Ένοχος για αυτό δεν είναι η χρήση των μαθηματικών *per se*, αλλά η υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων των μαθηματικών υποδειγμάτων και η υποτίμηση των περιορισμών που επιβάλουν στη γνώση των οικονομικών φαινομένων. Εδώ, χρειάζεται μια σύντομη ιστορική παρέκβαση για τη σχέση μαθηματικών και οικονομικών.⁷

Προσπάθειες μετάφρασης των οικονομικών θεωριών σε μαθηματική ή συμβολική γλώσσα έχουμε πολλές πριν την επαναστατική συμβολή του Cournot το 1838. Ωστόσο, οι περισσότεροι βρετανοί οικονομολόγοι μετά τον Ricardo και μέχρι τον Jevons αντέδρασαν στη χρήση μαθηματικών ως μέσου θέσπισης των οικονομικών θεωριών. Καίτοι αναγνώριζαν τα οφέλη από τη χρήση τους, όσον αφορά στην ακρίβεια της έκφρασης και τη συντομία της διατύπωσης των οικονομικών θεωριών, απέρριψαν τη μαθηματική οδό ως εργαλείο διατύπωσης των οικονομικών γενικεύσεων, γιατί αυτή προϋπέθετε σημαντικές γνωστικές απώλειες.⁸

Ο Jevons και ο Walras είχαν επίγνωση των προϋποθέσεων που απαιτούνται για τη μεταγραφή της θεωρίας ανταλλαγών σε μαθηματική μορφή. Πρώτον, επαναπροσδιόρισαν το αντικείμενο μελέτης της οικονομικής θεωρίας εστιάζοντας αποκλειστικά στην ορθολογική κατανομή σπάνιων πόρων και αγαθών σε διάφορες εναλλακτικές χρήσεις, μέσω του μηχανισμού της αγοράς, με τρόπο που να μεγιστοποιεί τη συνολική (κοινωνική) χρησιμότητα. Δεύτερον, έθεσαν εκτός του πεδίου μελέτης τις κοινωνικές και φυσικές διαδικασίες της παραγωγής που δεν επιδέχονται υποδειγματοποίηση ή μέτρηση. Η χρήση του διαφορικού λογισμού απαιτεί συνεχείς συναρτήσεις που είναι δυνατές μόνον εφόσον υπάρχουν σταθερές σχέσεις, οι οποίες πρέπει να μεταβάλλονται κατά τρόπο ομαλό και αδιάλειπτο. Η δημιουργία μιας «καθαρής πολιτικής οικονομίας»

αυτοπεριορίστηκε συνειδητά στο κεφάλαιο της θεωρίας ανταλλαγής υπό συνθήκες ελεύθερου ανταγωνισμού.

Η δεύτερη γενιά οριακών οικονομολόγων (Edgeworth, Wicksteed, Marshall και Fisher) είχε, επίσης, μία σαφή αντίληψη για τη «μαθηματική φύση των βασικών εννοιών και σχέσεων της Πολιτικής Οικονομίας», στηριζόμενη σε μια θεμελιώδη ανασυγκρότηση του γνωστικού πεδίου που, όπως επανειλημμένα υποστηρίχθηκε, θεμελιώνεται σε μία ουσιώδη μεταφορά από το πεδίο της φυσικής.⁹ Επέμεναν, ωστόσο, να παρουσιάζουν τα μαθηματικά όχι ως μηχανή έρευνας που οδηγεί σε σημαντικές ανακαλύψεις (όπως ελαστικότητα, οριακή παραγωγικότητα κ.ά.), αλλά ως «σκαλωσιά που πρέπει να αφαιρεθεί μόλις τελειώσει το οικοδόμημα της επιστήμης» (Edgeworth 1889, στο Schabas 1990, σ. 125) ή ως «στενογραφική γλώσσα που πρέπει να μεταφραστεί στα Αγγλικά μόλις ολοκληρωθεί η σκέψη» (Marshall 1906). Αυτός είναι ο λόγος που ο Marshall φρόντιζε να «κρύβει το εργαλείο αφού τελείωνε τη δουλειά του», όπως ευφυώς παρατήρησε ο Schumpeter. Ακόμη, επέμενε να στέλνει συστηματικά τα διαγράμματα και τις εξισώσεις στις υποσημειώσεις και στα παραρτήματα σαν μία τεχνική πειθούς, ώστε «να μπορούν και οι επιχειρηματίες να τον διαβάσουν» (Keynes 1933, σ. 188).

Μετά το 1940, και παρά την «επαναστατική» συμβολή του Keynes, ο «σκληρός πυρήνας» του Νεοκλασικού Προγράμματος, το Υπόδειγμα Γενικής Ισορροπίας (ΥΓΙ), εξελίχθηκε σε μία κατεύθυνση ολοένα πιο «φανταστική και υποθετική», σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Leontief (Blaug 1980, σ. 217). Οι βασικοί εκπρόσωποί του (Hicks, Samuelson, Arrow, Hahn και Debreu) στηρίχθηκαν σε ένα ιδιαίτερο είδος μαθηματικοποίησης, τον «φορμαλισμό», μια φιλοσοφική αντίληψη που υποστηρίζει ότι οι μαθηματικές αλήθειες στηρίζονται σε συμβάσεις, ορισμούς και λογικούς κανόνες και όχι σε διαισθητικές αναπαραστάσεις της πραγματικότητας (Weintraub 2002, σ. 102· Giocoli 2003, σ. 20-23).¹⁰ Σε αυτήν την πορεία, ο Paul Samuelson (*Foundations of Economic Analysis*, 1947) έκανε το αποφασιστικό βήμα, θεωρώντας ότι «τα Μαθηματικά είναι μια γλώσσα», όπως τα αγγλικά και τα γαλλικά (1952, σ. 56). Διακήρυττε ότι μπορούμε να επιλύσουμε κάθε πρόβλημα οικονομικής θεωρίας με ένα σύστημα εξισώσεων, το οποίο στηρίζεται σε υποθέσεις που δεν περιορίζονται από συγκεκριμένες οικονομικές συνθήκες. Το μόνο που απαιτείται είναι η παραγωγή «λειτουργικά σημαντικών θεωρημάτων» (operationally meaningful theorems) «που θα μπορούσαν κατά ένα νοητό τρόπο να διαψευσθούν, έστω και μόνον υπό ιδεώδεις συνθήκες».

Ο Debreu (*Theory of Value*, 1959) προχώρησε ακόμη μακρύτερα στο δρόμο του μαθηματικού φορμαλισμού υποθετώντας ρητά την προσέγγιση της «Σχολής Bourbaki»: η αξιωματική θεωρία είναι ένα σύνολο ορισμών, υποθέσεων και θεωρημάτων που παρέχουν μία μαθηματική αναπαρά-

σταση των οικονομικών προβλημάτων, «εντελώς αποκομμένη από τις ερμηνείες της» (Debreu, στο Weintraub 2002, σ. 114). Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί να συναχθεί από το συγκεκριμένο μαθηματικό υπόδειγμα οποιοδήποτε συμπέρασμα με εμπειρικό περιεχόμενο, πόσο μάλλον με κάποια πρακτική εφαρμογή. Ο εμπειρικός έλεγχος είναι χωρίς νόημα, εφόσον το ΥΓΙ δεν κάνει εμπειρικές προβλέψεις. Ακόμα και έτσι, όμως, έπρεπε να αποδειχτεί ότι η ύπαρξη ΓΙ οδηγεί θεωρητικά τουλάχιστον σε λύσεις που είναι μοναδικές και ευσταθείς. Δύο δεκαετίες επίπονων ερευνών κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η συνολική ευστάθεια της ισορροπίας είναι δυνατή μόνον υπό εξαιρετικά περιοριστικές υποθέσεις. Οι υποθέσεις αυτές αφορούν στις υπολογιστικές ικανότητες των ατόμων που θεωρούνται ικανά να γνωρίζουν άμεσα και εντελώς δωρεάν, όλες τους τις ανάγκες, τρέχουσες και μελλοντικές, σε συνθήκες απόλυτης βεβαιότητας (Stiglitz 1994, σ. 29· Backhouse 1998). Ακόμη και με αυτές τις υποθέσεις, δεν μπόρεσε να αποδειχθεί η μοναδικότητα της λύσης ισορροπίας.¹¹ Ο φορμαλισμός οδήγησε τελικά στην κατασκευή ενός υποδείγματος, το οποίο ανατρέπει τη νευτώνεια παράδοση που λέει ότι η επιστήμη δεν μπορεί να στηρίζεται σε εικασίες ή σε αυθαίρετες υποθέσεις (*hypotheses non fingo*). Μια τέτοια αντίληψη, εντέλει, αμφισβητεί την ίδια τη χρησιμότητα της οικονομικής επιστήμης. Όπως αναφέρει ένας αναγνωρισμένος αμερικανός οικονομέτρης: «η κοινωνία πληρώνει τους μισθούς μας ελπίζοντας ότι θα της παρέχουμε απαντήσεις στα πρακτικά της προβλήματα, όπως και για να ικανοποιήσουμε την πνευματική της περιέργεια για το πώς λειτουργεί η οικονομία. Δεν μας πληρώνει για να ικανοποιούμε την προσωπική μας περιέργεια σχετικά με τις λογικές συνέπειες ορισμένων υποθέσεων» (Mayer 1996, σ. 201).

4. Λανθασμένη αντίληψη για τον τρόπο λειτουργίας της αγοράς

Θεμελιώδης αφετηρία για πολλούς οικονομολόγους παραμένει η αντίληψη για φυσική σταθερότητα της οικονομίας της αγοράς: η φυσική συνέπεια των ορθολογικών επιλογών διαφορετικών ατόμων που έχουν τη δυνατότητα να επεξεργαστούν ένα τεράστιο πλήθος πληροφοριών είναι η ισορροπία. Όπως ορθά έγραψε, ένας από τους αναγνωρισμένους προφήτες της σημερινής κρίσης, η αντίληψη αυτή αποσπά την προσοχή των οικονομολόγων από τα πρόδρομα φαινόμενα της όποιας επερχομένης κρίσης (Keen 2009).¹² Οι όποιες αναταράξεις εκλαμβάνονται σαν προσωρινές, σαν να υπήρχε κάποιος, ένα “αόρατο χέρι”, που θα τις εξουδετερώσει και θα επαναφέρει αυτόματα την ισορροπία. Είναι φοβερό πόσο εσφαλμένα ορισμένοι αντιλαμβάνονται, ακόμα και σήμερα, την ρητορική επινόηση του Adam Smith και τη χρησιμοποιούν πολιτικά, υπέρ της ελεύθερης αγοράς: «Ένας από τους σκοπούς μας

στο παρόν σύγγραμμα είναι να κατανοήσουμε πώς αυτό το “αόρατο χέρι” κάνει το θαύμα του. Καθώς θα προχωρείτε στη μελέτη της Οικονομικής, θα μάθετε ότι οι τιμές είναι το εργαλείο με το οποίο το “αόρατο χέρι” κατευθύνει την οικονομική δραστηριότητα». Και συνεχίζει: «Όταν η κυβέρνηση εμποδίζει τη φυσιολογική προσαρμογή των τιμών στην προσφορά και τη ζήτηση ουσιαστικά παρακωλύει την ικανότητα του αόρατου χεριού να συντονίσει τα εκατομμύρια νοικοκυριά και επιχειρήσεις που αποτελούν την οικονομία» (Mankiw 1998, τόμ. Α', σ. 65-66). Δυστυχώς, όταν ανακαλύφθηκε εκ νέου πόσο αβάσιμη ήταν αυτή η αντίληψη, ήταν ήδη πολύ αργά. Ο Alan Greenspan, πρώην Πρόεδρος της FED, ομολόγησε στις 24/10/2008, ενώπιον της Εξεταστικής Επιτροπής της Αμερικανικής Γερουσίας: «Έκανα λάθος να υποθέτω ότι το εγωιστικό κίνητρο των οργανώσεων, ιδιαίτερα των τραπεζών, θα προστάτευε το συμφέρον των μετόχων και την αξία των τίτλων».

Η λανθασμένη αντίληψη περί εγγενούς σταθερότητας ενισχύεται και από την επιλογή βασικών υποθέσεων και παραδοχών, που συνειδητά –λόγω των περιορισμών του υποδείγματος– αντιφάσκουν προδήλως με την πραγματικότητα. Καίτοι γνωρίζουμε ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει, υποθέτουμε για παράδειγμα ότι οι καταναλωτές και οι παραγωγοί δρουν σε καθεστώς τέλει γνώσης των τωρινών και των μελλοντικών συνθηκών και είναι σε θέση να αποφασίζουν μεμιάς (*instantaneously*) μέσα σε συνθήκες πλήρους βεβαιότητας (Stiglitz 1994, σ. 43-44). Ταυτόχρονα, αυτό εκμηδενίζει το ρόλο του χρήματος ως μέσου αποθησαυρισμού (για μελλοντικές ανάγκες) και ως μέσου κερδοσκοπίας (για μελλοντικά κέρδη), προσδίδοντας στην οικονομία την ψευδή εικόνα της αυτόματης προσαρμογής (Mirowski 2010, σ. 428). Μόνο που στην πραγματική οικονομία οι αποφάσεις λαμβάνονται σε πραγματικό χρόνο, έχοντας πάντοτε υπόψη το χρήμα που προϋπάρχει (σε ρευστό ή σε πάγιο κεφάλαιο) και υπολογίζοντας το ρίσκο κάθε πράξης βραχυχρόνια και μακροχρόνια. Με απλά λόγια, όχι μόνο το χρήμα είναι ενδογενές στοιχείο της λειτουργίας του καπιταλιστικού συστήματος –και οποιαδήποτε θεωρητική κατασκευή δεν μπορεί να μην το λαμβάνει υπόψη της–, αλλά επιπλέον, το χρήμα ως μέσο εξόφλησης χρεών και μελλοντικών πληρωμών, είναι μια από τις βασικές αιτίες εμφάνισης αστάθειας και κυκλικών ανισορροπιών στο οικονομικό σύστημα (Minsky 1980). Η εμφάνιση κυκλικών κρίσεων οφείλεται στην αλλαγή στάσης των επενδυτών, όταν αυτοί αρχίσουν μαζικά να πωλούν στοιχεία του ενεργητικού που συσώρευσαν, προκαλώντας την απότομη αύξηση της ζήτησης ρευστού χρήματος. Αντίθετα, στη μέχρι σήμερα επικρατούσα μακροοικονομική αντίληψη ισχύει η υπόθεση πλήρους αποτελεσματικότητας των αγορών: σε έναν κόσμο ορθολογικών προσδοκιών και πλήρους πληροφόρησης, κάθε συναλλαγή προϋποτίθεται ότι γίνεται σε τιμές που ανταποκρίνονται στην

πραγματική αξία του εμπορεύματος (Τσουλφίδης 2004, σ. 513). Συνεπώς, μια μαζική μεταβολή συμπεριφοράς à la Minsky θεωρητικά αποκλείεται, γιατί απλά δεν νοούνται ανταλλαγές εκτός ισορροπίας, εκτός αν κάποιος εν γνώσει του θέλει να ζημιώσει πουλώντας (αγοράζοντας) αγαθά ή υπηρεσίες σε τιμές κάτω (πάνω) από την αξία τους.

Η τελευταία παρατήρηση μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει να επανεξεταστεί το όλο εγχείρημα της παραγωγής οικονομικών θεωριών στη βάση υποθέσεων που είναι από τη φύση τους ανεπαρκείς να οδηγήσουν σε αληθείς εξηγήσεις της πραγματικότητας, γιατί στηρίζονται σε μία εικόνα ενός κλειστού και ελεγχόμενου κόσμου. Η οικονομία αντίθετα, είναι ένα ανοικτό σύστημα που εξελίσσεται και μεταβάλλεται συνεχώς (Chick & Dow 1999), αποτελούμενο από άτομα που αλληλεξαρτώνται και αλληλεπιδρούν (Kirman 2009). Η οικονομική εξήγηση οφείλει, συνεπώς, να έχει συναίσθηση της πολυπλοκότητας αλλά και της ιστορικής σχετικότητας των οικονομικών φαινομένων (Χατζηκωνσταντίνου 1998, σ. 133). Κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό με την φορμαλιστική, ντετερμινιστική μέθοδο των υποδειγμάτων ισορροπίας. Ο Keynes είχε πλήρως κατανοήσει τη φύση της οικονομικής εξήγησης και τα όρια ενός μαθηματικού υποδείγματος:

Αποτελεί μεγάλο σφάλμα των συμβολικών ψευδο-μαθηματικών μεθόδων που τυποποιούν ένα σύστημα οικονομικής ανάλυσης [...] να υποθέτουν ρητά μία αυστηρή ανεξαρτησία μεταξύ των εμπλεκόμενων παραγόντων και να χάνουν κάθε κύρος και φερεγγυότητα μόλις αυτή η υπόθεση απορρίπτεται... Η υπερβολικά μεγάλη δόση, πρόσφατων «μαθηματικών» οικονομικών δεν είναι παρά απλές επινοήσεις, τόσον ανακριβείς όσο οι αρχικές υποθέσεις στις οποίες στηρίζονται, που επιτρέπουν στο συγγραφέα να χάσει την πολυπλοκότητα και την αλληλεξάρτηση του πραγματικού κόσμου σε έναν κυκεώνα εξεζητημένων και άχρηστων συμβόλων (Keynes 1936, σ. 320· η έμφαση δική μου).

5. Αλλαγές στη διδασκαλία των οικονομικών

Τον Ιούνιο του 2000 κυκλοφόρησε στη Γαλλία μία έντονη διαμαρτυρία φοιτητών από διάφορα Πανεπιστήμια και «Ανώτατες Σχολές» του Παρισιού κατά της αλόγιστης χρήσης και διδασκαλίας των μαθηματικών στην οικονομική θεωρία και της υπερβολικής απόστασης από «τα πραγματικά οικονομικά προβλήματα». Υπέρ των θέσεων των φοιτητών και της συνακόλουθης μεταρρύθμισης των προγραμμάτων σπουδών παρενέβη μία ομάδα καθηγητών που σύντομα έφτασε τους 147, ενώ ξεκίνησε αμέσως ένας δημόσιος διάλογος από τις στήλες του *Monde*. Στον διάλογο αυτό συμμετείχαν, μεταξύ άλλων, ο Amartya Sen, ο Robert Solow, ο Olivier Blanchard, ο James Galbraith κ.ά. Το ρεύμα αναθεώρησης του ρόλου των μαθηματικών έγινε σύντομα παγκόσμιο, αφού μετά τους Γάλλους, προστέθηκε μια ομάδα 27 διδακτορικών φοιτητών του Cambridge, 75 φοι-

τητών και ερευνητών του Kansas, ενώ ο αέρας αλλαγής φύσηξε μέχρι τη Σχολή Οικονομικών του Harvard (Fullbrock 2003, σ. 5).

Στο ίδιο συμπέρασμα για την υπερβολική προσήλωση στη διδασκαλία των μαθηματικών τεχνικών στις οικονομικές σχολές είχε καταλήξει και η επίσημη αμερικανική έρευνα (*Report of the Commission on Graduate Education in Economics*, 1991). Στα συμπεράσματά τους οι συγγραφείς του *Report* εξέφρασαν ανοικτά το φόβο τους ότι «τα προγράμματα σπουδών μπορούν να οδηγήσουν σε μια γενιά υπερβολικά πολλών ηλιθίων σοφών [idiot savants], με μεγάλες τεχνικές δεξιότητες αλλά άσχετων με τα πραγματικά οικονομικά προβλήματα» (1991, σ. 1044). Αυτή η κατάσταση ήρθε μετά το 1945, ως αποτέλεσμα μιας κυρίαρχης τάσης ομογενοποίησης της διδασκαλίας των οικονομικών στα αμερικανικά πανεπιστήμια. Η παράδοση της Θεσμικής-ιστορικής Σχολής (Veblen / Ayres / Commons / Mitchell) και η παράδοση της Οικονομικής Ιστορίας στο Harvard (Schumpeter, Gershenkron) παραμερίστηκαν υπέρ ενός μονολιθικού νεοκλασικού τρόπου σκέψης (Barber 1997, Morgan & Rutheford 1998, Hodgson 2001).

Ωστόσο, παρόλο που η επιρροή του μονολιθικού προτύπου σκέψης στις οικονομικές σπουδές ανά τον κόσμο, είναι ολοένα και μεγαλύτερη (Fine & Mylonakis 2009, σ. 139), στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου δεν μιμούνται άκριτα τις τεχνικές, τις μεθόδους αλλά και τις αναλυτικές προϋποθέσεις των αμερικανών οικονομολόγων. Οι ευρωπαίοι οικονομολόγοι εμμένουν ακόμη στο δικό τους τρόπο άσκησης και διδασκαλίας της οικονομικής επιστήμης, συνεχίζουν να δείχνουν ένα αυξημένο ενδιαφέρον για εφαρμοσμένες έρευνες, έχουν μια ενεργότερη συμμετοχή στα δημόσια πράγματα και επιπλέον δείχνουν μια σαφώς μεγαλύτερη ανοχή σε «αιρετικές» θεωρίες (Coats 2000). Αυτό δημιουργεί βάσιμες ελπίδες για το μέλλον της οικονομικής εκπαίδευσης στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Ας επανέλθουμε, λοιπόν, στο πρωταρχικό μας ερώτημα: λαμβάνοντας υπόψη τις αδυναμίες της οικονομικής θεωρίας που εκθέσαμε πιο πάνω, μετά την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, τι διδάσκουμε και πώς το διδάσκουμε; Στη δημόσια συζήτηση έχουν τεθεί πολλών ειδών προτάσεις που αφορούν στο περιεχόμενο, στη μέθοδο αλλά και στο εύρος της διδασκαλίας.

Οι απαραίτητες αλλαγές στο περιεχόμενο περιλαμβάνουν καταρχήν έναν αναπροσανατολισμό στην έμφαση του αντικειμένου της διδασκαλίας. Κωδικοποιημένες οι απόψεις επ' αυτού είναι:

Έμφαση στα πραγματικά οικονομικά προβλήματα (Radford 2010). Μέρος της διδασκαλίας στα αμφιθέατρα πρέπει να είναι η ανεργία, ο πληθωρισμός, οι φορολογικές ανισότητες, οι εκπαιδευτικές ανισότητες κλπ. Ταυτόχρονα, επιβάλλεται η σε βάθος γνώση της εθνικής οικονομίας κάθε χώρας.

Διακριτό μέρος της παραπάνω στροφής στην οικονομική πραγματικότητα είναι και η έμφαση στις διαφορετικές εθνικές δομές του διεθνούς καταμερισμού εργασίας (J. Galbraith, στο Fullbrock 2003). Εκτός της θεωρίας διεθνούς εμπορίου και των διεθνών οικονομικών σχέσεων, η διδασκαλία πρέπει να περιλαμβάνει και τα συγκεκριμένα εθνικά θεσμικά πλαίσια λειτουργίας του τραπεζικού συστήματος κάθε χώρας, όπως και των διεθνών οργανισμών.

Μεγαλύτερη έμφαση στην ουσία των οικονομικών φαινομένων παρά στις μαθηματικές τεχνικές (McCloskey 2000, σ. 218· Hodgson 2009· Krugman 2009β). Όπως αναφέραμε πιο πάνω, η υπερεκτίμηση των δυνατοτήτων των μαθηματικών υποδειγμάτων έγινε αγνοώντας τους περιορισμούς στη γνώση των οικονομικών φαινομένων. Έμφαση στην ουσία σημαίνει αντιστροφή προτεραιοτήτων: αντί τα μαθηματικά να επιβάλλουν τους περιορισμούς τους στην κατανόηση των πραγματικών οικονομικών προβλημάτων, η οικονομική θεωρία να επιβάλλει τους περιορισμούς της στην επιλογή των μαθηματικών τεχνικών.

Ορισμένοι υποστηρίζουν την πλήρη κατάργηση της παραδοσιακής μικροοικονομικής ανάλυσης του υποδείγματος της Γενικής Ισορροπίας (Guerrien, στο Fullbrock 2003· Keen 2009). Μετριοπαθέστερη είναι η θέση του Kirman (2009) να δοθεί έμφαση στα κεφάλαια της μικροοικονομικής που εστιάζουν στη στρατηγική αλληλεπίδραση των ατόμων (δυσοπώλιο, μονοπωλιακός ανταγωνισμός, θεωρία παιγνίων κλπ.).

Έμφαση στα μακροοικονομικά υποδείγματα που στηρίζονται σε υποθέσεις που αναγνωρίζουν ότι τα άτομα έχουν σοβαρούς γνωστικούς περιορισμούς και ότι ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας δεν καθορίζεται από ορθολογικές αποφάσεις, αλλά από «ζωώδη ένστικτα» (animal spirits) που παρασύρουν τους ανθρώπους να συμπεριφέρονται αγεληδόν, μιμούμενοι ο ένας τον άλλο (De Grawe 2009· Akerlof & Shiller 2009). Αναγνώριση του γεγονότος ότι οι αγορές είναι εγγενώς ασταθείς.

Οι αλλαγές στη μέθοδο επιβάλλουν να πάρουμε, όμως, και τη διδασκαλία πιο σοβαρά. Η διδακτική των οικονομικών αποτελεί πια ένα διεθνώς αναγνωρισμένο πεδίο, που στοχεύει στην αποτελεσματικότερη διδασκαλία των οικονομικών (Whitehead & Μακρίδου-Μπούσιου 1994· Becker & Watts 1998). Μολαταύτα, οι περισσότεροι ακαδημαϊκοί οικονομολόγοι συνεχίζουν την παράδοση του μαυροπίνακα, ακολουθώντας διαισθητικά τις όποιες ικανότητες διαθέτουν για τη μετάδοση των γνώσεών τους. Η χρήση εναλλακτικών προς την από καθέδρας διάλεξη, όπως προσομοιώσεις εικονικών συναλλαγών, ανάλυση πρωτότυπων κειμένων μεγάλων οικονομολόγων, συμμετοχική διδασκαλία (Becker & Watts 1995), ή ακόμα και χρήση λογοτεχνικών κειμένων στη διδασκαλία βασικών εννοιών των οικονομικών (Σαμαράς 2004), παραμένουν δυστυχώς προνόμιο ελάχιστων οικονομολόγων που γνωρίζουν διδακτική.

Τέλος, οι αλλαγές στο εύρος της διδασκαλίας αφορούν, αφενός στη διεύρυνση των γνωστικών αντικείμενων που διδάσκονται οι οικονομολόγοι σε προπτυχιακό επίπεδο, και αφετέρου στην αναγνώριση της ισοτιμίας των διαφορετικών προσεγγίσεων. Το πρώτο σημαίνει περισσότερες ώρες οικονομικής ιστορίας, περισσότερη κοινωνική και πολιτική ανάλυση των θεσμών της οικονομίας και εισαγωγή μαθημάτων ψυχολογίας (βλ. Γράμμα στην Α.Μ. 2009). Ασφαλώς χρειάζεται, επίσης, και περισσότερη ιστορία οικονομικών θεωριών, η οποία εκτός των άλλων εξασφαλίζει και ένα απόλυτο πλεονέκτημα στην ανακάλυψη νέων ιδεών. Ο Krugman (1996) συμπέρανε ότι «όταν κάποιος ξανα-ανακαλύψει ένα γνωστικό πεδίο χωρίς να γνωρίζει τι προηγήθηκε, είναι πολύ πιθανόν να ξανα-ανακαλύψει παλιές ιδέες, τις περισσότερες κακές».

Το έτερον, αφορά στην αναγνώριση του θεωρητικού πλουραλισμού στην οικονομική επιστήμη. Η οικονομική και εν γένει οι κοινωνικές επιστήμες χαρακτηρίζονται από τη βαθιά τους διαίρεση σε πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις, με τόσο θεμελιώδεις διαφορές, που καθιστούν εξορισμού αναγκαίο το θεωρητικό πλουραλισμό. Ανάλογο ζήτημα δεν υφίσταται στις φυσικές επιστήμες. Σε οποιοδήποτε πανεπιστημιακό σύγγραμμα της φυσικής ή της βιολογίας και αν ανατρέξει κανείς, οι διαφορές περιορίζονται στον τρόπο παρουσίασης και στις θεματικές ενότητες που επιλέγουν οι συγγραφείς τους. Αντίθετα, στις κοινωνικές επιστήμες διαφέρουν όχι μόνον οι θεματικές και η παρουσίαση, αλλά και οι μέθοδοι, οι έννοιες, τα εργαλεία, ακόμη και αυτός ο ορισμός του αντικείμενου και του σκοπού της κάθε επιστήμης.¹³ Η αναγνώριση της *de facto* πλουραλιστικής κατάστασης οδηγεί στην ανάγκη ισότιμης διδασκαλίας όσο το δυνατόν περισσότερων «προγραμμάτων επιστημονικής έρευνας» (Raveaud, στο Fullbrock 2003· Arnsperger-Varoufakis 2006). Ο κεντρικός πυρήνας του νεοκλασικού προγράμματος που περιλαμβάνει το Υπόδειγμα Γενικής Ισορροπίας πρέπει να περιθωριοποιηθεί σε λίγες διαλέξεις προς όφελος άλλων νεοκλασικών προσεγγίσεων, όπως τα «συμπεριφορικά οικονομικά» (behavioral), τα «πειραματικά οικονομικά» (experimental) και η θεωρία παιγνίων. Ένα σύγχρονο πρόγραμμα σπουδών πρέπει αναγκαστικά να περιλαμβάνει περισσότερα στοιχεία από το κεϋνσιανό, το μαρξιστικό, το ινστιτουτιοναλιστικό (θεσμικό) πρόγραμμα καθώς και κάποια στοιχεία από τη νεοοικονομική Σχολή του Piero Sraffa, και τη νεοαυστριακή Σχολή των επιγόνων του Von Mises και του Hayek, σε μεγαλύτερα έτη. Ο θεωρητικός πλουραλισμός προσφέρει, εξάλλου, μια ασφαλέστερη αφετηρία για αναζήτηση πρακτικών λύσεων. Αποτελεί κατά τη γνώμη μας σημάδι πνευματικής σκνηρίας, η απόκρυψη του πλούτου όλων των απόψεων που καλλιεργούνται σήμερα στην Οικονομική Επιστήμη, προς όφελος ενός μονολιθικού τρόπου σκέψης, ακόμη και αν ήταν ο ορθότερος.

Ας μου επιτραπεί να κλείσω με το συμπέρασμα ενός πνευματικού μου δασκάλου: «Η εκπαίδευση των οικονομολόγων πρέπει να χάσει τον τεχνοκρατικό της χαρακτήρα και την ψευδαίσθηση της μηχανικής παρέμβασης στην οικονομική ζωή, να εμπλουτισθεί με μαθήματα φιλοσοφίας, μεθοδολογίας και ιστορίας που δημιουργούν κριτική στάση για τις προϋποθέσεις της οικονομικής γνώσης, να επαναφέρει τους θεσμούς στο επίκεντρο της οικονομικής έρευνας και να παύσει να ασχολείται με εμπειρικές σημαντότητες και αναλυτικο-μαθηματικά αινίγματα ενός τεχνητού κόσμου μαθηματικών υποδειγμάτων» (Γέμτος 1991, σ. 115).

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε προφορικά στο 11ο Συνέδριο Ελλήνων Ιστορικών Οικονομικής Σκέψης στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (4-5/6/2010) και δέχτηκε χρήσιμα σχόλια από τους παρισταμένους. Ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος και ο Γιάννης Θεοδοσίου διάβασαν το κείμενο και έκαναν καίριες παρατηρήσεις. Σε όλους οφείλω πολλές ευχαριστίες, χωρίς να ευθύνονται για υπάρχουσες αδυναμίες.
- 2 P. Wiles – G. Routh, *Economics in Disarray*, Oxford: Blackwell, 1984.
- 3 Πρόκειται για τους Sheila Dow, Peter Earl, John Foster, Geoffrey Harcourt, Geoffrey Hodgson, Stanley Metcalfe, Paul Omerod, Bridget Rosewell, Malcolm Sawyer, Andrew Tylecote.
- 4 Το φαινόμενο αυτό επισημάνθηκε το 1957 από τους Merton και Popper, και σημαίνει ότι ο κοινωνικός ερευνητής επηρεάζει με την πρόβλεψή του το τελικό αποτέλεσμα. Για περισσότερα, βλ. Ζουμπουλάκης (2007), σ. 30-31
- 5 Βλ. Hausman (1992) σ. 145, και Zouboulakis (1993) σ. 50 κ. έ.
- 6 Ο Νόμος του Say είναι ίσως ένα αντιπαράδειγμα, στο οποίο όλοι οι κλασικοί παρασύρθηκαν.
- 7 Βλ. αναλυτικότερα, Ζουμπουλάκης (2006), από όπου αντλούνται ιδέες για αυτό το τμήμα.
- 8 Για τους επιστημολογικούς και θεωρητικούς λόγους της αρνητικής αντίδρασης των κλασικών, βλ. αναλυτικότερα Zouboulakis (1993), κεφ. 4.
- 9 Για τα δάνεια της οικονομικής θεωρίας από τη φυσική, βλ. Mirowski (1989), Israel & Ingrao (1990), Weintraub (2001), Zouboulakis (2003).
- 10 Σύμφωνα με τον David Hilbert, που εισηγήθηκε αυτήν την αντίληψη το 1899, μόνο κριτήριο ελέγχου των μαθηματικών θεωριών είναι η «αυστηρότητα» (rigour) ως προς τη τήρηση των κανόνων απόδειξης με αφετηρία τα αξιώματα της θεωρίας. Η εσωτερική συνέπεια αυτού του λογικού οικοδομήματος και όχι η σχέση του με κάποια εξωτερική πραγματικότητα είναι το απόλυτο κριτήριο ελέγχου κάθε μαθηματικής θεωρίας. Βλ. Mayer (1996), Velupillai (1996), Weintraub (1998).
- 11 Για μία πιο αναλυτική παρουσίαση των σταθμών της εξέλιξης του ΥΓΙ, βλ. Israel & Ingrao (1990), κεφ. 10-12, Screpanti & Zamagni (1993), σ. 267-281, Weintraub (2002), κεφ. 6.
- 12 Σε μια διαδικτυακή ψηφοφορία μεταξύ των αναγνωστών του ηλεκτρονικού επιστημονικού περιοδικού *Real-world Economics Review*, ο αυστραλός καθηγητής Steve Keen, πρώτευσε με 1152 ψήφους, επί συνόλου 2500, ως ο οικονομολόγος που προειδοποίησε για τον κίνδυνο χρηματοπιστωτικής κατάρρευσης, με άρθρο του το 1995. Δεύτερος ήρθε ο γνωστός Nouriel Roubini με 556 ψήφους και 3ος ο Βρετανός Dean Baker, με 498 ψήφους.

13 Περισσότερα για τις διαφορετικές προσεγγίσεις της οικονομικής και τους λόγους της ασυμβατότητας τους, βλ. Ζουμπουλάκης (2009).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Akerlof, G. – Shiller, R. (2009), *Ζωικά πνεύματα*, ελλ. μτφρ. Επίκεντρο, Αθήνα 2010.
- Arnsperger, C. – Varoufakis, Y. (2006), “What is neoclassical economics”, *Post-autistic Economics Review*, 33 (July):2-12.
- Backhouse, R. E. (1998), “If mathematics is informal then perhaps we should accept that economics must be informal too”, *Economic Journal*, 108:1848-1858.
- Barber, W. J. (1997), “Postwar changes in American graduate education in economics”, στο A. W. Coats (επιμ.), *The Post-1945 Internationalization of Economics*, Durham N. C.: Duke University Press.
- Becker, W. E. – Watts, M. (επιμ.) (1998), *Teaching Economics to Undergraduates. Alternatives to Chalk and Talk*, Cheltenham: E. Elgar.
- Becker, W. E. – Watts, M. (1995), “Teaching tools: teaching methods in undergraduate economics”, *Economic Inquiry*, October: 692-700.
- Blaug, M. (1980), *The Methodology of Economics*, Cambridge University Press.
- Boland, L. (1989), *The Methodology of Economic Model Building. Methodology after Samuelson*, London: Routledge.
- Γέμτος, Π. (1991), «Οικονομική ελευθερία και φιλελεύθερη πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα», στο Ε. Αραμπατζής κ.ά., *Ο Φιλελευθερισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Εστία.
- Chick, V. – Dow, S. (1999), “The non-neutrality of formalism”, *Colloque International: Modèles formels et théorie économique: histoire, analyse, épistémologie*, Paris: Sorbonne.
- Coats, A. W. (2000), Introduction, στο A. W. Coats (επιμ.), *The Development of Economics in Western Europe since 1945*, London: Routledge.
- De Grawe, P. (2009), «Η κρίση ως μεταβολή του κρατούντος προτύπου», στο A. Hemerijck – B. Knapen – E. Van Doorne (επιμ.), *Μετά το σεισμό: οικονομική κρίση και θεσμική επιλογή*, ελλ. μτφρ. Παπαζήσης, Αθήνα 2010.
- Fine, B. – Mylonakis, D. (2009), *From Economics Imperialism to Freakonomics*, London: Routledge.
- Fullbrook, E. (επιμ.) (2003), *The Crisis in Economics*, London: Routledge.
- Giocoli, N. (2003), *Modeling Rational Agents*, Cheltenham UK: E. Elgar.
- Hausman, D. (1992), *The Inexact and Separate Science of Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Highfill, J. (2008), “The economic crisis as of December 2008: The *Global Economy Journal* weighs in”, *Global Economy Journal*, 8 (4): άρθρο 4.
- Hodgson, G. M. (2001), *How Economics Forgot History. The Problem of Historical Specificity in Social Science*, London: Routledge.
- Hodgson, G. M. (2009), “The great crash of 2008 and the reform of economics”, *Cambridge Journal of Economics*, 33:1205-1221.
- Israel, G. – Ingrao, B. (1990), *The Invisible Hand: Economic Equilibrium in the History of Science*, Cambridge MA, MIT Press.
- Keen, S. (2009), “Mad, bad and dangerous to know”, *Real-world Economics Review*, 49:2-8.
- Keynes, J. M. (1933), “Essays in biography”, στο *Collected Works*, vol. X, London: MacMillan, 1972.

- Keynes, J. M. (1936), *The General Theory of Employment, Interest and Money* (ελλ. μτφρ. Αθήνα: Παπαζήσης 2001).
- Kirman, A. (2009), "Economic theory and the crisis", *Real-world Economics Review*, 51:80-83.
- Krugman, P. (1996), "How to be a crazy economist", στο Medema, S. – Samuels, W. (επιμ.), *Foundations of Research in Economics*, Cheltenham: E. Elgar.
- Krugman, P. (2009α), *Η κρίση του 2008 και η επιστροφή των οικονομικών της ύφεσης*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Krugman, P. (2009β), "How did economists get it so wrong?", *New York Times Magazine*, Sept. 6.
- Mankiw, G. (1998), *Αρχές της οικονομικής*, ελλ. μτφρ. Αθήνα: Δάρδανος, 2001.
- Marshall, A. (1906), "A letter to Arthur Bowley", στο A. C. Pigou (επιμ.), *Memorials of Alfred Marshall*, London: Macmillan 1925.
- Mayer, T. (1996), "The dark side of economic modeling", στο Medema, S. – Samuels, W. (επιμ.), *Foundations of Research in Economics*, Cheltenham: E. Elgar
- McCloskey, D. [2000], *How to Be Human, Though an Economist*, Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Mill, J. S. (1843), *A System of Logic Ratiocinative and Inductive*, στο *Collected Works*, vol. VII-VIII, J. M. Robson (επιμ.), Toronto: Toronto University Press, 1973.
- Minsky, H. P. (1980), "Money, financial markets, and the coherence of a market economy", *Journal of Post-Keynesian Economics*, 3 (1):21-31.
- Mirowski, P. (1989), *More Heat than Light. Economics as Social Physics, Physics as Nature's Economics*, Cambridge University Press.
- Mirowski, P. (2002), *Machine Dreams: Economics Becomes a Cyborg Science*, Cambridge University Press.
- Mirowski, P. (2010), "Inherent vice: Minsky, Markomata and the tendency of markets to undermine themselves", *Journal of Institutional Economics*, 6(4):415-443.
- Morgan, M. S. – Rutheford, M. (επιμ.) (1998), *From Interwar Pluralism to Postwar Neoclassicism*, Durham NC: Duke University Press.
- Radford, P. (2010), "Whither economics? What do we tell the students?", *Real-world Economics Review*, 52 (March):112-115.
- Report of the Commission on Graduate Education in Economics (1991), *Journal of Economic Literature*, 29 (Sept.):1035-1053.
- Rosenberg, A. (1994), "What is the cognitive status of economic theory?", στο Backhouse (επιμ.), *New Directions in Economic Methodology*, London: Routledge.
- Σαμαράς, Μ. (2004), *Αφηγηματολογία της οικονομίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Samuelson, P. (1952), "Economic theory and Mathematics-An appraisal", *American Economic Review*, 42 (2):56-66.
- Schabas, M. (1990), *A World Ruled by Number. W. S. Jevons and the Rise of Mathematical Economics*, Princeton: Princeton University Press.
- Screpanti, E. – Zamagni, S. (1993), *Η ιστορία της οικονομικής σκέψης*, ελλ. μτφρ. Αθήνα: Δάρδανος, 2003.
- Spaventa, L. (2009), "Economists and economics: What does the crisis tell us?", *Real-world Economics Review*, 50:132-142.
- Stiglitz, J. (1994), *Whither Socialism?*, Cambridge MA: MIT Press.
- Τσουλιφίδης, Λ. (2004), *Ιστορία οικονομικής θεωρίας και πολιτικής*, Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας.
- Varian, H. (1997), "What use is economic theory?", στο Autume, A. – Cartelier, J. (επιμ.), *Is Economics Becoming a Hard Science?*, Cheltenham: E. Elgar.
- Velupillai, K. (1996), "The computable alternative in the formalization of economics: A counterfactual essay", *Kyklos*, 49:251-272.
- Weintraub, R. (1998), "Axiomatisches Mißverständnis", *Economic Journal*, 108:1837-47.
- Weintraub, R. (2001), "Measurement and changing images of mathematical knowledge", στο J. Klein & M. Morgan (επιμ.), *The Age of Economic Measurement*, Durham NC: Duke University Press.
- Weintraub, R. (2002), *How Economics Became a Mathematical Science*, Durham NC: Duke University Press.
- Whitehead, D. J. & Μακρίδου-Μπούσιου, Δ. (1994), *οικονομική εκπαίδευση, διδακτική των οικονομικών. Ένα εγχειρίδιο για τους καθηγητές των οικονομικών*, Αθήνα: Gutenberg,
- Χατζηκωνσταντίνου, Γ. (1998), *Στα δεσμά του μυθοποιημένου οικονομικού παραδείγματος*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Zouboulakis, M. S. (1993), *La science économique à la recherche de ses fondements. La tradition épistémologique ricardienne, 1826-1891*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Zouboulakis, M. S. (2003), «L'équation de l'échange de Fisher et la loi de Boyle. Les limites de l'analogie physique en économie», *Économies et Sociétés*, 33:2191-2206.
- Zouboulakis, M. S. (2006), «Υπηρέτης ή δυνάστης: η μαθηματικοποίηση ως πρόβλημα της Οικονομικής», *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*, 10:5-18.
- Zouboulakis, M. S. (2009), «Το πεδίο της Οικονομικής και οι μέθοδοι των οικονομολόγων», στο Μ. Ζουμπουλάκης – Χ. Κόλλιας (επιμ.), *Σύγχρονη πολιτική οικονομία*, Αθήνα: Πατάκης.